

VU Research Portal

'De organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provincie'

Wallet, Bart

published in

Trajecta : Religion, Culture and Society in the Low Countries
2019

DOI (link to publisher)

[10.5117/TRA2019.2.001.WALL](https://doi.org/10.5117/TRA2019.2.001.WALL)

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY-NC-ND

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Wallet, B. (2019). 'De organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provincie': De Zuid-Nederlandse joodse gemeenschappen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830. *Trajecta : Religion, Culture and Society in the Low Countries* , 28(2), 145-167.
<https://doi.org/10.5117/TRA2019.2.001.WALL>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

‘De organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provincie’

De Zuid-Nederlandse joodse gemeenschappen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830

Bart Wallet

TRA 28 (2): 145–167

DOI: 10.5117/TRA2019.2.001.WALL

Abstract

In 1815 the United Kingdom of the Netherlands started, uniting the territories of the former Dutch Republic with the so-called Southern Netherlands. The unification and its political ramifications had huge impact on the Jewish communities in the southern provinces, mainly concentrated in the cities Brussels, Gent, Antwerp, Namur and Liège. During the 15 years within the United Kingdom, up until 1830, these communities witnessed a sharp increase in local Jewish communities and members, mostly because of internal migration of Amsterdam Jews. Moreover, Jewish life in the southern provinces was centralized and brought together with the northern Jewish communities into an overarching central denominational structure. Finally, the new structures were used to install a new sense of Dutch national identity upon the Jewish citizens, especially stressing the values of patriotism, monarchism and the ability to speak the national Dutch tongue. The 1830 Belgian Revolt resulted in a significant set-back for Jewish life in the new Kingdom of Belgium, although it continued on the path set-out in the preceding ‘Dutch era’.

Keywords: Belgium, Jewish history, nationalism, church and state, United Kingdom of the Netherlands

Op 23 juli 1816 zet Benoît Reiss zich achter zijn schrijftafel. Als handelaar, geboren in Frankfurt am Main, was hij na de vereniging van Noord en Zuid in het Koninkrijk der Nederlanden via Amsterdam in Antwerpen

terechtgekomen. In Amsterdam was hij contribuerend lid van de grote Asjkenazische gemeente, maar in de Scheldestad gekomen, moet hij tot zijn verbazing constateren dat er van een joodse gemeente geen sprake was. En dat terwijl sinds de vereniging het aantal joden dat vanuit Amsterdam naar Antwerpen verhuisde, toenam. Reiss vraagt dan ook aan de in Den Haag zetelende Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlitien om de spoedige oprichting van een officiële Joodse Gemeente in Antwerpen.¹

Een half jaar later, op 11 mei 1817, deed een Gentse jood, Justus Bronkhorst, zijn beklag. Er was dan wel een joodse gemeente in zijn stad, maar het bestuur en de orde liet veel te wensen over. Hij smeekte het nieuwe landelijke hoofdbestuur: 'Kunt u niet zorgen dat er fatsoenlijk bestuur hier komt?: 'het word tijd UE hulp in te roepen, en te zorgen wij ten minsten Eenige braave aan 't Hoofd bekoomen die de Gemeente organiseeren, dan 't zoude tot schande loopen, zulk langer draald...' Bij die 'eenige braave' zal Bronkhorst vast aan zichzelf gedacht hebben.²

Tussen deze beide *cris de coeurs* in, op 4 september 1816, schrijft de prominente Brusselse jood Julien Isidor Deby een soortgelijke brief naar Den Haag. Hij schetst een beeld van het joodse leven in Brussel dat weinig aan de verbeelding overlaat: 'In de Franschen tijdt zijn hier maar 10 a 12 huishouwens geweest, en daar onder vijf die wat opbrengen. Kosten en hebben met moeite de huur kunnen opbrengen van de Kamer voor de Sinagogue te houden, en gelijk het nog heden is. Het is waar dat zij wel de gemeijnte hier veel vermeerdert heeft door de geluckige vereening der Nederlanden, maar dog alleenlijck bijgekomen drij die gegoed zijn, en op de andere nieuwe bijgekome ne kan tot nog toe geen staat gemaakt worden van hunne vaste woonplaatze om dat het niet zeker is dat zij hier haere familie onderhouden blijven kunnen.' Kortom, zo betoogt Deby, voor de vestiging van een 'ordentelijcke Kercke' hebben de Brusselse joden dringend de hulp nodig van de 'centrale consistoire Kerk'.³

Deby kon op dat moment nog maar nauwelijks bevroeden hoezeer het centrale orgaan voor de joden in het Verenigd Koninkrijk zich met vrijwel alle niveaus van het joodse leven in Brussel zou gaan inlaten – daar hadden ze zijn uitnodiging allerm minst voor nodig. Want toen in 1814 de geallieerde grootmachten Engeland, Pruisen en Oostenrijk besloten dat de zuidelijke en noordelijke Nederlanden in een staat herenigd moesten worden, had dat ook consequenties voor de joden in beide gebiedsdelen. Willem I, die zich in 1815 uitriep tot koning van het Verenigd Koninkrijk, had er, evenals de geallieerden, groot belang bij dat Noord en Zuid zo volledig mogelijk

geïntegreerd werden. Dat gold niet alleen voor politiek en economie, maar ook voor het religieuze leven in het Koninkrijk.⁴

De joodse gemeenschappen in Noord en Zuid verschilden aanzienlijk van elkaar. Die in het noorden, in de vroegere Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, kenden een geschiedenis vanaf de zestiende eeuw en overvleugelden in omvang de zuidelijke gemeenschappen ruimschoots. Amsterdam was uitgegroeid tot een voornaamste plaats voor zowel Sefardische (Portugese) als Asjkenazische (Hoogduitse en Poolse) joden, in totaal circa 30.000. Ook in tal van andere plaatsen in het noorden waren grotere of kleinere kehillot (joodse gemeenten) ontstaan. Deze joden hadden een hechte band ontwikkeld met hun land van inwoning, in het Jiddisch werd gesproken over 'oenzere medienes' (onze landstreken). De grote boekenindustrie resulteerde erin dat Amsterdam de voornaamste producent was van Hebreeuwse en Jiddische boeken en bij gevolg veel joodse intellectuelen aantrok die hun boeken uitgegeven wilden zien.⁵

In het zuiden waren joden in de periode van de Habsburgers formeel niet welkom, hoewel met name in de steden toch kleine concentraties van joodse families ontstonden. Pas in de Franse periode wordt het legaal voor joden om in de nieuwe Franse departementen te verblijven en vestigen er zich circa 800 joden, voornamelijk uit Frankrijk en de verschillende Duitse landen. Er is sprake van weinig structuur en zowel binnen de stedelijke samenlevingen als het Franse jodendom leiden ze een perifeer bestaan. Het feit dat velen nieuwkomers zijn, leidt echter wel tot een pioniersgeest die zorgt voor een relatieve openheid voor nieuwe experimenten.⁶ Gedurende de Franse tijd zijn de joden uit de noordelijke en zuidelijke Nederlanden ondergebracht in het overkoepelende systeem van het Consistoire Central Israélite de France. Vanuit Parijs worden alle joodse gemeenschappen in het Franse keizerrijk aangestuurd, waarbij gebruik gemaakt werd van regionale consistories. Deze kerkgenootschappelijke structuur was in hoge mate geënt op het organisatie-model van de Franse Église Reformée.⁷

Het zijn deze twee gemeenschappen die onder Willem I samengevoegd worden. In het noorden was inmiddels al sinds 1814 een nieuwe centrale organisatiestructuur voor de joodse gemeenschappen opgericht, waarin de zuidelijke nu op hun beurt moesten integreren. Dat was relatief eenvoudig omdat het aantal joden in het zuiden nog gering was – in 1816 werd het totaal inmiddels op 2670 geschat – en een behoorlijk deel daarvan recentelijk daarheen getrokken was uit de noordelijke Nederlanden.

De Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlit⁸

Een van de eerste zaken die de nieuwe regering op moest lossen, was de grote verdeeldheid in de joodse gemeenschap over de consistoriale erfenis uit de Franse tijd. De oude bestuurlijke elite van parnassiem (lekenbestuurders) en rabbijnen stond een terugkeer voor naar het vroegmoderne corporatieve model van de 'Joodse Natie', waarbij zij de onbetwiste macht hadden en de gemeenschappen slechts lokaal waren georganiseerd. Lijnrecht daartegenover stonden de verlichte joden, die een onverminderde handhaving van het gecentraliseerde consistoriale stelsel voorstonden. Daarnaast was er een forse groep die de politiek-juridische emancipatie wilde behouden, maar van de verplichte landelijke organisatiestructuur af wilde.⁹

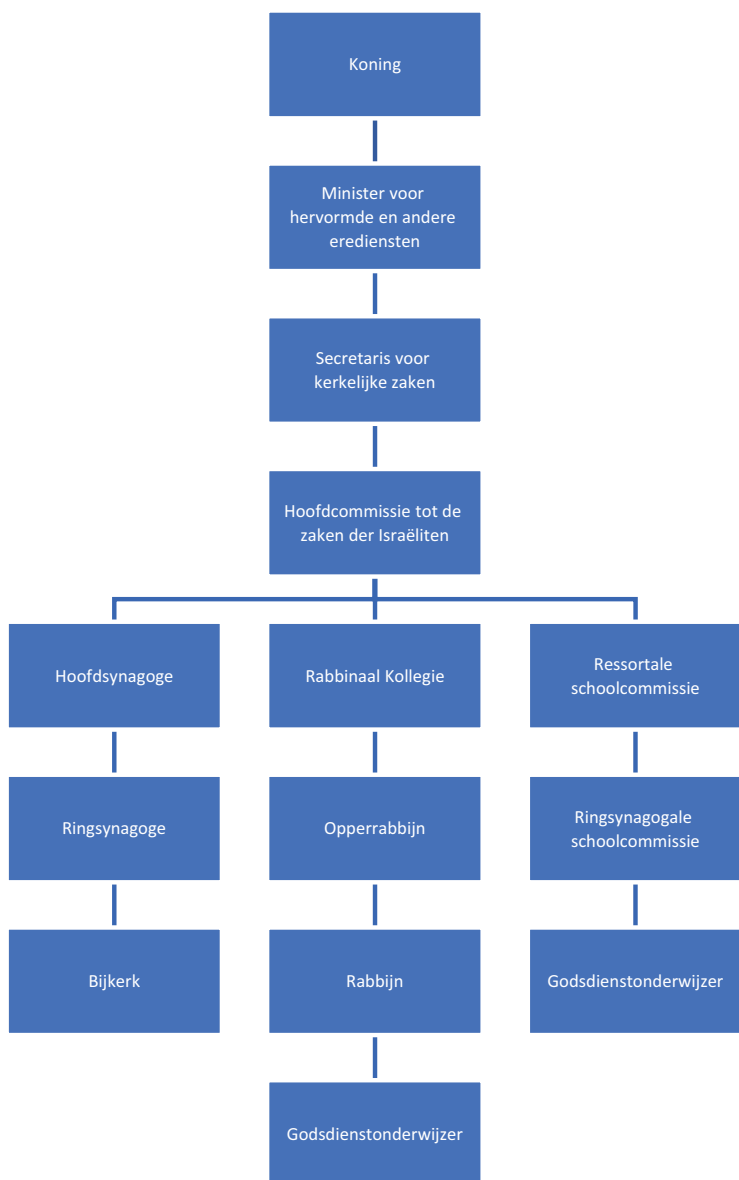
Het beleid van Willem I was er in veel gevallen op gericht om de bestaande structuren te handhaven en die krachtig onder zijn controle te brengen. Zo handhaafde hij het Ministerie voor Erediensten en droeg hij de secretaris voor kerkelijke zaken, Jacobus Didericus Janssen, op om met een oplossing voor de ernstige verdeeldheid in joodse kring te komen. Janssen stelde zich op de hoogte van de verschillende meningen en kreeg al spoedig steun van een Haagse joodse arts, Samuël Elias Stein. Samen kunnen zij als de architecten gelden van de nieuwe organisatiestructuur, die tot 1870 het Nederlandse joodse leven zou stempelen.

De oplossing was een compromis. Enerzijds kregen de lokale joodse gemeenten hun onafhankelijkheid terug. Zij waren niet langer onderworpen aan de consistories, die definitief werden opgeheven. Anderzijds moest de overheid wel een correspondentieadres hebben voor de joodse gemeenschappen. Daartoe werden twaalf hoofdsynagogen aangewezen, die het contact met de overheid moesten onderhouden.

Ter advisering van het Haagse departement werd een adviesorgaan opgericht, waarin voornamelijk en ter zake kundige en door de Koning benoemde joodse leiders zitting namen. De kehillot hadden correspondentieplicht met dit adviesorgaan, dat nadat het van een provisorische een permanente status verkreeg, de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlit⁸ ging heten. In de Hoofdcommissie namen zeven tot negen aanzienlijke en voor het merendeel verlichte joden zitting, met Sefardiem in leidende posities en Stein als lid-secretaris. Alle leden kwamen uit de drie Hollandse steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Geheel volgens Nederlandse traditie werden de rabbijnen buiten de deur gehouden.

De joodse gemeenschappen waren hierdoor de jure weer onafhankelijk geworden en konden hun eigen beleid bepalen, maar dit diende uiteraard te geschieden binnen de kaders die de overheid bepaalde. En

hier school nu precies de adder onder het gras. De overheid, in dit geval het departement van Hervormde Eredienst enz., leunde namelijk sterk op de Hoofdcommissie. Het was dit orgaan dat het grootste deel van het

Organigram 1 Organisatiestructuur 'Israëlitisch kerkgenootschap' sinds 1814

overheidsbeleid voorbereidde, en nadat het door de minister of koning was afgekondigd, op de naleving daarvan toezicht hield. Omdat de joodse gemeenten ook correspondentieplicht hadden met de Hoofdcommissie, ging die in feite op een soortgelijke wijze als het vroegere consistorie fungeren. In 1821 werd dit ook formeel bekrachtigd toen de 'Israëlitische hiërarchie' werd vastgesteld, met daarbij de Hoofdcommissie als algemeen kerkelijk hoofdbestuur aan top en de rest van de joodse gemeenschap daaronder.¹⁰

Voor Janssen was de organisatie van joods Nederland slechts een casus voor zijn beleid om de kerkgenootschappen te organiseren. Vanwege de grote onrust in de joodse gemeenschap was dit toevallig het eerste kerkgenootschap dat aan de beurt kwam. Leidend principe voor Janssen en de afwisselende ministers die hij diende, was het principe van de scheiding tussen het religieuze en het administratieve. De kerkgenootschappen waren vrij in het godsdienstige, over de inhoud daarvan was de overheid niet bevoegd te oordelen. Dominees, priesters en rabbijnen dienden te gaan over de religie. De bestuurlijke, administratieve kant van de kerkgenootschappen zag de overheid echter wel als haar verantwoordelijkheid. Daarom werd het bestuur daarover naar de overheid toegetrokken. Het Haagse departement voor Hervormde Eredienst enz. had zo het bestuur over alle protestantse en joodse kerkgenootschappen in de hand, terwijl voor de katholieken een afzonderlijk departement bestond. Per denominatie werd het departement bijgestaan door een Hoofdcommissie of Algemene Synodale Commissie.¹¹

Hieraan verwant was een tweede centraal principe, dat van de scheiding tussen het religieuze en het burgerlijke domein. De kerkgenootschappen gingen slechts over het religieuze, dat – zoals we zojuist hebben gezien – een inhoudelijke en een bestuurlijke kant had. Zij konden echter geen invloed uitoefenen op het burgerlijke domein. Daarmee werd bedoeld op de handel en wandel van de gemeenteleden buiten de kerk of synagoge. Dit principe, een rechtstreeks gevolg van de emancipatie, betekende voor de macht van de parnassiem (lekenbestuurders) en rabbijnen een forse aderlating. Zij konden niet langer de naleving van de halacha (het joodse recht) buiten de synagoge afdwingen. Soms ging dat mis, als een rabbijn toch probeerde iemand die in een café gesignaleerd was waar hij niet-kosjer at, uit te sluiten van bepaalde functies. In dat geval was de Hoofdcommissie er snel bij om de rabbijn op z'n vingers te tikken.

Op 13 augustus 1816 werd de al eerder uitgezette beleidslijn geformaliseerd en werd definitief besloten om de Zuid-Nederlandse joodse gemeenschappen eveneens onder het gezag van het departement te brengen en daarmee in rechtstreekse verbinding met de Hoofdcommissie.¹² Dit luidde

een periode in van zo'n 15 jaar die gekarakteriseerd wordt door drie belangrijke thema's: centralisatie, groei en nationalisering.

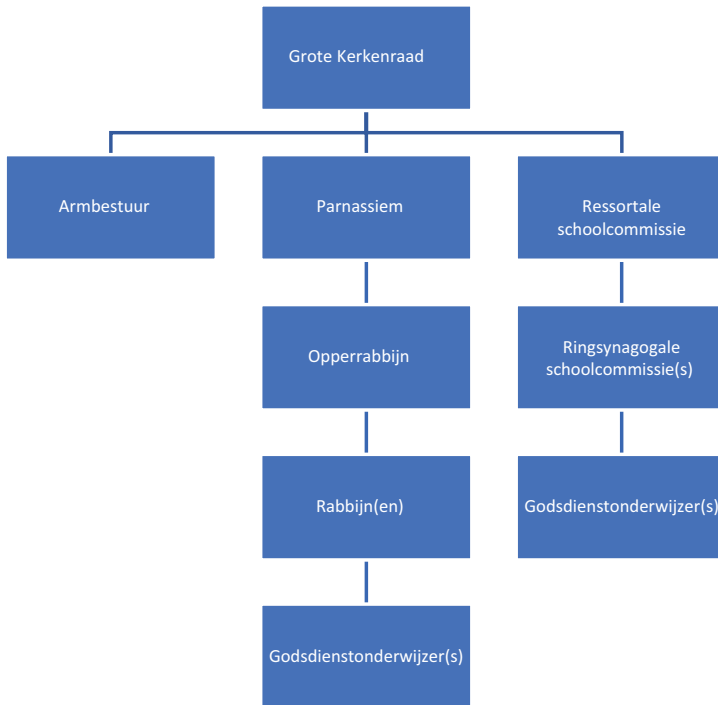
Centralisatie

Voor de overheid en de Hoofdcommissie vormde centralisatie een belangrijk doel. Het joodse leven was vanouds lokaal georganiseerd, waarbij veel macht in de handen lag van de parnassiem en de rabbijnen. Dit diende vervangen te worden door een nationale organisatiestructuur, waarbij alle domeinen van het joodse leven gecontroleerd konden worden.

De eerste stap was de organisatie van de kehillot (joodse gemeenten) in ressorten. Een ressort viel in het noorden veelal samen met de grenzen van een provincie, terwijl in het zuiden vanwege het geringe aantal joden verschillende provincies daartoe samengevoegd werden. Aan het hoofd van zo'n ressort stond een Hoofdsynagoge, in de regel de kehilla met de meeste leden en gevestigd in een provinciehoofdstad. In het zuiden werden Brussel en Maastricht als Hoofdsynagoge aangewezen. Brussel had Zuid-Brabant, Oost- en West-Vlaanderen, Henegouwen, Namen en Antwerpen als ressort. Maastricht was verantwoordelijk voor Limburg, Luik en Luxemburg. Onder de Hoofdsynagoge vielen de Ringsynagogen, in de regel gemeentes met meer dan honderd leden. Onder de Hoofdsynagoge Maastricht vielen de ringsynagogen van Luik en Luxemburg. Onder de Hoofdsynagoge Brussel werd Gent als Ringsynagoge aangewezen. De Ringsynagogen op hun beurt waren weer verantwoordelijk voor de Bijkerken, de kleine kehillot, zoals Namen en Bergen en voor de 'Kerkgangen', de allerkleinste gemeenschappen, zoals Antwerpen. Met dit besluit van 13 augustus 1816 werd het bestaan van een joodse gemeenschap in Antwerpen erkend. Twee jaar later, in 1818, zou Antwerpen als 'Bijkerk' een volledig erkend lichaam worden. Benoît Reiss had sneller dan hij wellicht had verwacht, antwoord gekregen op zijn brief.¹³

Traditioneel heette een bestuurder van een joodse gemeente parnas oe-manhig. In de nieuwe structuur werden deze twee titels losgekoppeld. De bestuurders van de Hoofdsynagoge heetten parnassiem, die van de Ringsynagoge manhigiem. De Bijkerken moesten het stellen met zogenaamde kerkmeesters. Het ressort als geheel werd geleid door een Grote Kerkenraad. Hierin waren de parnassiem van de Hoofdsynagoge vertegenwoordigd, de notabelen of ouderlingen, eventuele leden van de Hoofdcommissie die in het ressort wonen en soms ook vertegenwoordigers van het armbestuur of de schoolcommissie. De notabelen werden de eerste

keer aangewezen door de koning, later zij opgevolgd door oud-pannassiem. Zo ontstond een circuit van pannassiem in functie en uit functie, die elkaar beurtelings opvolgden, en gezamenlijk het beleid voor het ressort uitzetten. De Grote Kerkenraad was namelijk verantwoordelijk voor de belangen van het ressort in het geheel, zoals het aantrekken en onderhouden van een opperrabbijn en het ophalen van de verplichte geldelijke bijdragen.¹⁴

Organigram 2 Organisatiestructuur van de Hoofdsynagogen 1814-1870, en voor zover het de zuidelijke provincies betrof 1816-1830

De invoering van deze nieuwe structuur verliep in het zuiden niet zonder slag of stoot. Voordien hadden de zuidelijke Nederlanden, Luik en Luxemburg geressorteed onder de consistories van Krefeld en Trier. Hoewel dat de bedoeling had om het joodse leven te structureren, kwam daar in de praktijk niet veel van terecht. Herhaaldelijk klaagden de consistoriebestuurders dat de zuidelijke joodse gemeenten hun financiële bijdragen niet betaalden en dat er op hun brieven geen antwoord uit Brussel, Gent en de andere kehillot kwam. Zelfs toen ze het via de provinciale en stedelijke autoriteiten probeerden, kwam er nog geen schot in de zaak. Krefeld

concludeerde dan ook: 'Qu'il ne nous a pas été possible de tirer aucuns renseignements de ces pays sur la population israélite qui s'y peut trouver.'¹⁵

Pas in 1809 werd Salomon Furth als commissaire surveillant aangesteld, hoewel hij al vanaf 1789 fungeerde als parnas voor de Brusselse gemeente.¹⁶ Samen met Abraham Hirsch regelde hij het joodse leven in de Brabantse hoofdstad. Zij hadden vrijwel geheel de vrije hand, trokken zich van de consistoriale structuur weinig aan en waren ook niet aan een plaatselijk reglement gebonden. De stedelijke autoriteiten en de consistoriebestuurders lieten dat ook grotendeels op hun beloop gaan – de joden in de zuidelijke Nederlanden waren in alle opzichten perifeer terrein.¹⁷

Pas met de komst van het Verenigd Koninkrijk werd een werkelijke centralisatie afgedwongen van het joodse leven in het zuiden. In eerste instantie correspondeert de Hoofdcommissie met Salomon Furth en vraagt hem om inlichtingen over de staat van de joodse gemeente in Brussel. Soortgelijke brieven gingen ook naar Gent, Antwerpen, Bergen en Luxemburg. Furth weet met behulp van de stedelijke autoriteiten te vermelden dat in 1816 in totaal 211 joden in Brussel verblijven.¹⁸ De Luxemburger Pinhas Godchaux geeft voor Luxemburg-stad een aantal van 129 joden op en in de rest van de provincie 37 joden. In Arlon verblijven slechts 3 joden. Luxemburg had als uitzondering op de regel wel een structurele relatie met het consistorie van Trier ontwikkeld en Godchaux spreekt lovend over de inspanningen van opperrabbijn Samuel Marx, de grootvader van Karl Marx.¹⁹

De eerste parnassiem in het zuiden worden door de Nederlandse overheid zelf aangewezen, daarin gesouffleerd door de Hoofdcommissie. Latere parnassiem worden intern uitgekozen en ter bekrachtiging voorgelegd aan de overheid. Opvallend is dat al in een vroeg stadium de Hoofdcommissie besluit om niet met Furth en Hirsch, de beide oude bestuurders, door te gaan. Als rechtstreeks contactpersoon wordt Julien Isidor Deby verkozen. Deby correspondeerde al voor deze verkiezing op persoonlijke titel met de secretaris van de Hoofdcommissie, de bijzonder invloedrijke Samuel Elias Stein. Stein bezat een uitgebreid netwerk onder met name verlichte joden en wist door zijn positie velen van hen op gezaghebbende posities binnen het Israëlitische kerkgenootschap te krijgen. Hierdoor kon hij een controle uitoefenen die zijn eigenlijke functie te boven ging.

Dit soort persoonlijke netwerken zou ook in de toekomst van grote betekenis blijven en dwars door de officiële structuren heenlopen. Bij de keuze voor Deby heeft Carel Asser, een vooraanstaande verlichte jood, lid van de Hoofdcommissie en werkzaam op het ministerie van Justitie, een doorslaggevende rol gespeeld. In verband met zijn beroep verplaatste hij na de vereniging van Noord en Zuid zijn woonplaats van Den Haag naar Brussel,

waar hij zijn werkzaamheden voor het ministerie voortzette. Hij berichtte zijn collega's binnen de Hoofdcommissie dat Deby een geschikte kerel was, maar 'Furth is, entre nous, een haspel'.²⁰

Deby, een Duitse jood afkomstig uit Neustrelitz, sinds 1783 in Brussel woonachtig en getrouwd met de Haagse Jeanne Emanuel Meyer, werd benoemd tot parnas-voorzitter.²¹ Hij kreeg als parnas-penningmeester de uit Frankfurt am Main afkomstige Adolphe Oppenheim, terwijl de Utrechtse lotenverkoper Alexander van Lier parnas-armbestuurder werd.²² Deze parnassiem moesten samen met de notabelen reglementen opstellen die 'zo veel mogelijk in overeenstemming zullen worden gebracht met die der andere Hoofd-Synagogen op zodanige voet en wijze als 't meest door hun oirbaar zal geoordeelt worden.'²³ Hiermee werd een tweeledig signaal afgegeven. Enerzijds dat integratie in het systeem nagestreefd diende te worden, maar anderzijds dat aan de plaatselijke omstandigheden eveneens aandacht gegeven werd. Hierin openbaart zich de karakteristieke politiek van de Hoofdcommissie, die haar centralisatiebeleid altijd met voorzichtigheid en met veel oog voor een zo groot mogelijk draagvlak door wist te voeren.

Als notabelen werden in eerste aanleg Furth en Isaac Martinus Fredanus uitgekozen. Samen met de parnassiem zorgden ze binnen een jaar voor nieuwe reglementen. Op de installatievergadering van de commissie voor de reglementen hield Deby een Franstalige toespraak die hij, met Nederlandse vertaling, aan de Haagse Hoofdcommissie toezond. Hij vertelde zijn collega's dat het doel was om te komen tot 'de organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provincie', wat allemaal mogelijk was dankzij 'onze sier geEerden Vorst, Vriend van alle Zijn onderdaanen en van de Vrijheid der Eerdiensten.'²⁴

Toen de reglementen door Den Haag waren goedgekeurd, werden nieuwe notabelen benoemd, waarbij zowel Furth als Abraham Hirsch opnieuw worden gepasseerd. Nu waren beiden voorgoed uit het centrum van de Brusselse macht verdreven. Ze beklagden zich hierover, maar Deby verweerde zich grondig. Dat Furth zich gepasseerd voelde, verbaasde hem zeer, omdat deze had aangegeven terug te gaan naar Duitsland. Maar daarnaast 'heeft hij zich voor zijn' post ongeschikt betoond, doordien hij in al' den langen tijd, dat hij dien zegt waargenomen te hebben, geen behoorlijk boek of ook slechts aantekening van zijne ontvangst en uitgaven der gemeentegelden gehouden heeft, zoodanig deat nu, daar het er op aankomt hem rekening en verantwoording aftesagen, hij geenerhande stukken produceren en zijne adminstratie daardoor justificeren kan; gezwezen ervan dat hij het nederlandsch weinig of niet verstaat en de Hollanders steeds hoont en veracht.'²⁵

Hirsch had al evenzeer problemen met het Nederlands en het Latijnschrift, maar daarnaast had hij ook van het geld van de kehilla zijn eigen familie wel erg ruimschoots bedeed. Ook vond Deby zijn beroep, dat van 'Exterooogensnyder' bij vorsten, ministers en ambtenaren, niet geschikt voor een bestuurlijke positie in de joodse gemeente. Hij zou niet het gezag hebben om de belangen van de gemeente bij diezelfde personen te vertegenwoordigen.²⁶

Met de hereniging trad dus een nieuwe periode in, waarbij de oude bestuurders terzijde werden geschoven. Zowel Furth als Hirsch verlieten Brussel teleurgesteld.²⁷ De nieuwe parnassiem werkten voortaan nauw samen met de notabelen Salomon Neustadt en Fredanus uit Brussel en uit de rest van het ressort de Antwerpse Benoît Reiss, Elias Schenberg uit Bergen en Jacob Abas uit Gent. De installatie van parnassiem en notabelen vond op twee aaneensluitende dagen plaats in een Brussels hotel. Een levendig verslag werd naar Den Haag gestuurd: 'De plegtigheid liep met deftigheid af en de rede van de President maakte goeden effect. Na de vergadering had een heerlijk banket of vriendschappelijk maal (op kosten van Parnassijns) in een privaathuis plaats. Gepaste vrolijkheid en vriendschap bezielde alle gasten, en de ingestelde Toasten werden met geestdrift uitgebragt. De voornaamsten waren toegewijd: tot glorie en dank aan het Opperwezen; hulde en heilwensch aan Z.M., de koninkl: familie, Z.Exc: de Com: Genr. de Hoofdcommissie, de Synagoge enz. voort aan alle gezindheden, aan onze geloofsgenooten die zich de hooge bescherming waardig maken, aan het vaderland, de grondwet, de volksvertegenwoordigers op aanstaand vergadering der Staten Generaal enz.'²⁸

Op de eerste vergadering van de Grote Kerkenraad moest een besluit genomen worden over samenwerking met het ressort van de Hoofdsynagoge Maastricht. Vanwege het relatief geringe aantal joden in de zuidelijke provincies moesten beide ressorten gezamenlijk een opperrabbijn delen. De Brusselse heren besloten met vier tegen twee stemmen dat de opperrabbijn in Maastricht moest gaan wonen, daar was immers een grotere gemeente gevestigd. De kosten voor de opperrabbijn zouden gedeeld worden. Binnen het ressort kwam een omslagsysteem waarbij Brussel de helft betaalde, Gent 3/8ste en Bergen 1/8ste. Antwerpen was nog dermate klein en kwetsbaar dat deze gemeenschap nog geen vaste afdracht hoefde te leveren.²⁹

Maar wie moest opperrabbijn worden? De godsdienstonderwijzer Emanuel Souweine uit Gent wist het wel: ofschoon niet in het bezit van semiechot (rabbinaal geloofsbrieven), bood hij zichzelf als kandidaat aan. Kennelijk dacht hij dat in een regio met relatief weinig joden er niet zo streng gekeken zou worden. Daarin vergiste hij zich echter. Tijdens een

gezamenlijke vergadering in Maastricht werd als eerste opperrabbijn Betzalel Levi Glogauer gekozen. Een erg gelukkige keus was dit niet, want deze Duitse rabbijn hield het na een jaar alweer voor gezien. Het lukte niet om een goede opvolger te vinden, waardoor het ressort Brussel achtereenvolgens op de opperrabbijn van 's-Hertogenbosch en Rotterdam aangewezen was voor religieuze diensten.³⁰

De Hoofdcommissie communiceerde rechtstreeks met de bestuurders van de Hoofdsynagoge, die op hun beurt geacht werden besluiten door te geven aan de joodse gemeenten in de rest van het ressort. Daarnaast had de Hoofdcommissie in ieder ressort echter ook nog een eigen contactpersoon, die het Corresponderend Lid van de Hoofdcommissie werd genoemd. Voor Brussel was dit, weinig verbazingwekkend, Deby, die van 1817 tot 1819 als zodanig fungeerde. Daarna is de functie vacant tot 1825, als de maskiel (joodse verlichter) dr. Hirsch (of, op z'n Nederlands: Hartog) Somerhausen wordt benoemd. Deze blijft in functie tot het uitbreken van de Belgische Revolutie in 1830. De Corresponderende Leden voorzagen de Hoofdcommissie met extra informatie buiten de officiële kanalen om.³¹

De Hoofdcommissie begon met een centralisatie van de joodse gemeenten, maar liet het daar allerm minst bij. Ook de rabbijnen werden in een hiërarchie ondergebracht en werden, voor het bestuurlijke deel, onder het gezag van de Hoofdcommissie geplaatst. Ditzelfde principe ging ook op voor het joods onderwijs, sjochtiem (rituele slachters) en mohaliem (besnijders). Uiteindelijk werd het hele joodse leven gevat in de nieuwe centrale structuur en kon de Hoofdcommissie tot in de uithoeken van het rijk eenzelfde besluitvorming afdwingen.³²

Bij wijze van voorbeeld valt te wijzen op de centralisatie van de mohaliem. In eerste instantie informeert de Hoofdcommissie in het hele land naar de ervaring met mohaliem om uit te zoeken of er sprake is van misstanden. In het ressort van Brussel blijkt dit, evenals elders, inderdaad het geval te zijn. Een zekere Schiffmann blijkt in 1817 in Gent Salomon Meljado besneden te hebben en 'niet alléén het arme wicht folterde door de besnijdenis zelve', maar het ook nog eens zo onprofessioneel deed dat het in Amsterdam nogmaals diende te gebeuren.³³

Om dit soort misstanden te voorkomen richtte de Hoofdcommissie tien Commissies van Toezigt op, waarin de parnas-president, secretaris van de Hoofdcommissie, drie mohaliem en een medicus van de Provinciale Geneeskundige Commissie zitting in hadden. Deze commissie moest mohaliem examineren. Brussel had een commissie samen met Maastricht.³⁴ Voor de Gentse Abraham Hes pakte de nieuwe structuur niet goed uit. Hem werd meegedeeld dat hij niet meer mocht besnijden, aangezien 'wij

in goede Niet overtuigd [zijn] van zijne vereischte bekwaamheid en wenschen voor te komen de ongelukken die door onkunde en onbedrevenheid kunnen ontstaan.³⁵ Gedurende de 'Hollandse periode' fungeerden E. Hertsfeld en A.B. Cohen uit Brussel als de officiële mohaliem voor de zuidelijke Nederlanden.

Groei

De tweede ontwikkeling tijdens de zogenaamde Hollandse periode is de groei van de gemeenschap. Dit uit zich op verschillende wijzen. Allereerst simpelweg in een toename van het aantal joden. Brussel had in 1808 103 joodse inwoners, in 1815 al 210 en in 1818 750. Gent ging van 51, via 62 naar 106. Tot aan 1830 blijven de joodse gemeenten groeien zodat het aantal joden aan de vooravond van de Belgische Revolutie wordt geschat tussen de 3000 en 3500.³⁶

Door deze groei neemt, ten tweede, ook het aantal joodse gemeenten toe. Bij het begin van de het Verenigd Koninkrijk was er in Antwerpen nog geen joodse gemeente gevestigd. Niet lang daarna, mede door de verdere groei van het aantal joden in Antwerpen, kan overgegaan worden tot de formele instituering van een kehilla (Bijkerk) in 1818. Het aantal joden beliep omstreeks 1815 een dertigtal personen. Dat groeide tot zo'n 150 in 1829.³⁷

Deze groei maakte het ook mogelijk dat voorheen kleine gemeenschappen, zoals die te Gent, om konden gaan zien naar betaalde functionarissen. Zo richtte Justus Bronkhorst zich in 1817 tot de Hoofdcommissie met het verzoek om zijn plannen voor het aantrekken van een onderwijzer, sjochet (ritueel slachter) en chazzan (voorzanger) te ondersteunen.³⁸ Oorspronkelijk afkomstig uit het noorden, wilde hij nu zijn vrouw en kinderen over laten komen en het was dan uiteraard van belang om goed onderwijs te regelen. Nu was een zekere Alexander van der Velde op doorreis in Gent en beschikbaar voor deze positie. De pogingen van Bronkhorst om hem aan te stellen, werden echter gefrustreerd door de invloedrijke Jacob of, op z'n Frans, Jacques Abas. Abas vond het niet bijster fatsoenlijk de huidige vrijwillige chazzan opzij te schuiven en voerde bovendien aan dat er geen geld was. Tevergeefs zocht Bronkhorst de hulp van de Hoofdcommissie.³⁹ Het voorval toont echter wel aan dat er een groeiende behoefte tot formalisering en uitbouw bestond, iets wat in latere jaren ook werd bereikt, niet alleen in Gent maar ook in de andere zuidelijke kehillot. Dat uitte zich evenzeer in het verwerven van synagogegebouwen: bij de start van het Verenigd Koninkrijk waren er nog geen synagoges, alle gebedsdiensten werden bij

leden thuis gehouden. Al spoedig kreeg Brussel echter van overheidswege een gebouw toegewezen, terwijl in 1818 ook Gent een synagogegebouw verwierf. In Antwerpen werd de procedure ervoor opgestart, maar vergaderde men in 1830 nog altijd bij manhig Moses Kreyn thuis.

Het derde gevolg van de groei was minstens zo ingrijpend. Het karakter van de joodse gemeenschap in het zuiden verschoof zienderogen. Aanvankelijk hielden Duitse en uit het noorden afkomstige joden elkaar aardig in evenwicht, hoewel de Duitse joden de aanzienlijkste posities bekleedden. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw nam de groei van joden uit het noorden echter toe. Door het napoleontische continentale stelsel en de afsluiting van de koloniën werd de economie in het noorden zwaar aangetast, waardoor veel joden hun bestaansmogelijkheden werden ontnomen. Migratie naar het zuiden, dat nog maar onlangs zijn grenzen voor joden had geopend, vormde een uitweg.⁴⁰ Zeker sinds de vereniging van Noord en Zuid nam dit proces alleen maar toe. Het demografische profiel van de gemeenschappen veranderde hierdoor. Brussel is hiervoor exemplarisch:

Tabel 1 Geografische herkomst van de Brusselse joden⁴¹

	1803/08	1815	1817
Duitsland	30	28	16
Noord-Nederland	32	37	53
Zuid-Nederland	16	24	18
Frankrijk	10	5	6
Engeland	5	2	3
Hongarije	1	1	0,5
Polen	2	1	0
Bohemen	0	1	1
Moravië	0	0	0,5
Zwitserland	0	0	0,5
Onbekend	1	1	1

De Duitse joden waren over het algemeen bemiddelder dan de Nederlandse joden. Hierdoor waren zij in het bestuur van de gemeenten oververtegenwoordigd. Dit zorgde voor de nodige spanningen, zowel op politiek als religieus terrein. De uit het noorden afkomstige joden twijfelden soms aan de loyaliteit van de Duitse joden aan de nieuwe Nederlandse staat. Zoals we al zagen gaf Deby, nota bene zelf een Duitse jood maar getrouwd met een Nederlandse, aan dat Furth weinig op had met de Hollanders en hen geregeld uitschold. Jacques Abas, afkomstig uit Amsterdam en achtereenvolgens

in Gent en Brussel woonachtig, beschuldigde de Duits-joodse bestuurders onverbloemd van een gebrek aan patriottisme.⁴²

Ook op religieus gebied verschilden beide groepen van elkaar. De Nederlandse joden waren over het algemeen conservatiever van aard en wilden de Amsterdamse minhagiem ook in hun nieuwe kehillot handhaven. De Duitse joden daarentegen, onder invloed van de ontwikkelingen in het Duitse jodendom, hun pioniersgeest en vanwege hun economische positie, waren progressiever georiënteerd. Zij wensten gematigde vernieuwingen door te voeren, die vervolgens op het verzet van de uit het noorden afkomstige joden stuitten. In de meeste gevallen hadden zij echter de Hoofdcommissie als bondgenoot, die eveneens voorstander was van een geleidelijke vernieuwing van het joodse leven.⁴³

Pas de Belgische Revolutie zou de spanning tussen de Duitse en Noord-Nederlandse joden oplossen ten faveure van de eersten. Een behoorlijk deel van de Noord-Nederlandse joden verliet toen uit orangistische overwegingen de zuidelijke provincies, waardoor de Duitse joden, die over het algemeen meer belgicistisch georiënteerd waren, definitief de overhand verkregen.⁴⁴

Nationalisering

De spanning tussen Duitse en Noord-Nederlandse joden speelde ook een bescheiden rol in de derde ontwikkeling die de jaren 1815-1830 stempelde, de nationalisering van de joodse gemeenschap. De overheid en de Hoofdcommissie hadden zich voorgenomen om van de Jiddischsprekende, voornamelijk in de laagste klassen van de samenleving geconcentreerde joodse gemeenschap bewuste, vaderlandslievende en moreel verheven burgers te maken. Hiertoe werden allerlei maatregelen genomen om het Jiddisj tegen te gaan en het gebruik van de nationale taal, het Nederlands, te bevorderen. Een belangrijk instrument in deze taalpolitiek vormde het joodse onderwijs.⁴⁵

In de zuidelijke provincies paste dit taaloffensief richting de joodse bevolking ook in het streven van de overheid om het Nederlands als officiële taal in Vlaanderen, inclusief Brussel, te bevorderen.⁴⁶ Voor de joodse gemeenschap werd het Nederlands als officiële taal vastgesteld. De notulering, boekhouding, afkondigingen in de synagogen en de correspondentie dienden allemaal in het Nederlands te geschieden. Slechts de joodse gemeenten van Bergen en Luxemburg kregen ontheffing en mochten in het Frans corresponderen. Correspondentie in het Jiddisch of Hebreeuws was strikt

In de Jiddische almanak (loeach) van de Amsterdamse firma Proops uit het joodse jaar 5586 (1825-1826) wordt de organisatie van de joodse gemeenschap in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden beknopt weergegeven. Onder het ressort Zuid-Brabant wordt Hartog Somerhausen vermeld als aanspreekpunt. De Jiddische almanak had onder meer een belangrijke rol voor reizende joodse kooplieden en bevatte naast een kalenderdeel ook veel nuttige reisinformatie.

Beeld auteur. Uit Coppenhagen Collection, Leopold Muller Memorial Library, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies

verboden. Zoals we al zagen vormde de beheersing van de Nederlandse taal bij de aanstelling van parnassiem en notabelen een van de overwegingen.⁴⁷

Ook het joods onderwijs diende de Nederlandse taal te bevorderen en de kinderen tot voorbeeldige, beschaafde burgers van het vaderland op te voeden. Hiertoe haalden de Brusselse bestuurders in 1817 de maskiel Hartog Somerhausen uit Amsterdam. Somerhausen was uit Duitsland afkomstig, maar woonde reeds geruime tijd in Nederland. Hij bewoog zich in de kringen van de verlichte joodse intellectuele elite en behoorde tot de stichters van verschillende progressieve genootschappen zoals 'Tot Nut en Beschaving', 'Chanoch la-na'ar al pi darcho' en 'Tongelet'. Het streven van deze genootschappen was de bevordering van het Nederlands en het

Hebreeuws onder joden, twee gerespecteerde talen die het 'Jiddische jargon' dienden te vervangen.⁴⁸

Somerhausen werd in Brussel aanvankelijk secretaris van de joodse gemeente en begon gelijktijdig met de stichting van een joodse school. Later werd hij parnas-president en Corresponderend Lid van de Hoofdcommissie en vervulde een spilfunctie in de verwezenlijking van de plannen van de overheid. Somerhausen was zonder enige twijfel de leidende joodse intellectueel in de zuidelijke Nederlanden, die volop bijdroeg aan de opkomende Wissenschaft des Judentums⁴⁹, veel publiceerde in Hebreeuws, Nederlands en Duits en zich bovendien met Jan Frans Willems inzette voor de Vlaamse zaak.

De joodse school wist hij van de grond te tillen en in 1823 werd deze officieel geopend, hoewel eerder al begonnen. De school telde toen 29 leerlingen. Een jaar later was dat gegroeid tot 32: 13 jongens en 19 meisjes. Met financiële steun van de overheid, de familie Rothschild en met support van de Hoofdcommissie, maakte Somerhausen er een modelschool van.⁵⁰

De school was geïnspireerd op de vooruitstrevende Jüdische Freischule in Berlijn, waar seculiere vakken, Hebreeuwse taal en Mendelssohns Bi'oor deel uitmaakten van het lesprogramma. In Brussel werden Nederlands, Frans, Duits en Hebreeuws onderwezen, naast rekenen, geschiedenis en geografie. De school was Nederlandstalig en Somerhausen zorgde zelf voor lesmateriaal, dat dermate succesvol was dat het in het hele Koninkrijk werd gebruikt. In 1809 had hij al een lesboek Hebreeuws-Nederlands geschreven, *Bikkoere ha-chinoech*, nu vervaardigde hij ook het 'Hebreeuwse spel- en leesboekje'.⁵¹

Terwijl Brussel een officiële 'Israëlitische armenschool' had, was er in Gent een reguliere joodse school gevestigd, die daardoor echter niet onder Brussels en Haags toezicht stond. Aanvankelijk gaf de al genoemde Souweine er les.

Het nationaliseringsoffensief bleek ook in gezamenlijke nationale bededen feestdagen, zoals rond gebeurtenissen in de Koninklijke Familie en bij de herdenking van de Slag bij Waterloo. Ook de zuidelijke gemeenten deden hieraan volop mee. Deby liet zijn vaderlandse gezindheid al vanaf het begin blijken door zijn toespraken te bezegelen met het uitroepen van een 'Lang leve de Koning!' Hij noemde de joden zelfs 'les sujet ou plutot les enfants du Prince'.⁵² Gehechtheid aan de Oranjes bleek ook uit de wekelijkse recitatie tijdens de zaterdagse sjoeldienst van het traditionele gebed voor de overheid, *Hanoteen tesjoe'a*, dat vanaf 1815 echter was veranderd in een monarchistisch gebed. Het moderne gebed dat door het Franse Consistoire Central was vastgesteld, werd in 1815 onverwijld uit het gebedenboek

verwijderd. Gent wist trots te vermelden dat naast het Hanoteen er soms ook nog een Nederlandstalig gebed voor de Oranjes aan toegevoegd werd.

Identificatie met het Verenigd Koninkrijk, niet alleen van de uit het noorden afkomstige joden, maar ook van een groeiende groep Duitse joden, blijkt uit de verzoeken die zij doen tot naturalisatie. In vergelijking met Frankrijk relatief vroeg, vanaf de jaren 1820, probeerden Duitse joden Nederlands staatsburger te worden. De stedelijke overheden moesten zich vervolgens een oordeel vormen en advies verstrekken over de wenselijkheid daarvan. Bij de naturalisatie van Somerhausen in 1824 betoogde de burgemeester van Brussel dat hij iemand is 'wiens redelyk en godsdienstig gedrag en politieke gezinningen nimmer eenige opstakeling op zich getrokken heeft.' Van Adolphe Oppenheim wordt in 1829 vastgesteld dat hij regeringstrouw is en 'van goede redenen en gedrag'.⁵³

Met het uitbreken van de Belgische Revolutie zou blijken wat die trouw precies waard was. Sommigen, vooral van oorsprong Duitse joden zoals Oppenheim, kozen de zijde van de liberale opstandelingen. Zij deelden in het ongenoegen over de autocratische bestuursstijl van Willem I en verwachtten onder een liberale Belgische regering meer mogelijkheden te verkrijgen. Anderen namen een afwachtende houding aan en legden zich bij de politieke veranderingen neer toen die in 1839 onomkeerbaar bleken. Somerhausen is daarvan een voorbeeld. Hij had zich tot die tijd con amore geïdentificeerd met het Verenigd Koninkrijk en was bevriend met de orangist en vader van de Vlaamse beweging Jan Frans Willems. Evenals Willems voegde hij zich echter in het nieuwe regime en wist binnen de nieuwe joodse organisatiestructuur een minstens zo invloedrijke rol te spelen. Wel bleef hij ijveren voor de Nederlandse taal en literatuur, ondermeer via deelname aan literaire tijdschriften. Het kon echter niet verhinderen dat zijn eigen creatie, de joodse modelschool, van het Nederlands op het van nu af aan dominante Frans overschakelde.⁵⁴ Ondertussen moest Somerhausen een forse groep joden bij zijn inzet voor de Nederlandse taal missen: niet minder dan een derde van de joden in de Zuidelijke Nederlanden stemde met de voeten en besloot naar het Oranjegetrouwe noordelijke deel van het uiteenvallende Koninkrijk der Nederlanden te gaan.⁵⁵

Conclusie

Aan de vooravond van de Belgische Revolutie was in de zuidelijke provincies een fors gegroeide en hecht gestructureerde joodse gemeenschap ontstaan. Op alle mogelijke manieren werkten de Brusselse bestuurders samen

met de Hollandse Hoofdcommissie, met daarbij een spilfunctie voor Hartog Somerhausen. Tegelijkertijd droeg de gemeenschap ook al de spanningen in zich die, naar aanleiding van de Revolutie, tot uiting zouden komen. De Duitse joden, oververtegenwoordigd in de bestuurlijke organen, en de armere en conservatievere Hollandse joden schuurden met regelmaat flink langs elkaar. De Revolutie zou het conflict uiteindelijk in het voordeel van de meer belgicistische Duitse joden beslechten. Het bezegelde eveneens het lot van de Nederlandse taal binnen de Brusselse joodse gemeenschap, die op het dominante Frans overging. Gent en Antwerpen bleven daarentegen grotendeels Nederlandstalig.

Direct na de Revolutie gingen de Brusselse joodse leiders naar het Corresponderend Lid Somerhausen, om hem te verklaren dat alle banden met de Hoofdcommissie verbroken werden.⁵⁶ De Hollandse periode zou niettemin van blijvende invloed zijn op het Belgische jodendom. De fase van opbouw en centralisatie had een vruchtbare voedingsbodem geschapen voor een eigen zelfstandige joodse gemeenschap in een onafhankelijk België. De vruchten van de centralisatie en periode van groei werden overgenomen, terwijl de integratie in de Nederlandse samenleving plaats maakte voor de zoektocht naar een distinctieve Belgisch-joodse identiteit.

Bibliografie

Archieven

's-Gravenhage, Nationaal Archief, Archief van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, 1814-1870, nummer toegang 2.07.01.05, (NA).

Noten

- 1 's-Gravenhage, Nationaal Archief, Archief van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, 1814-1870, nummer toegang 2.07.01.05, (NA), inv. nr. 5, nr. 278, Benoît Reiss aan Hcie, 23 juni 1816.
- 2 NA, inv. nr. 8, nr. 318, Justus Bronkhorst aan S.E. Stein, 11 mei 1817.
- 3 NA, inv. nr. 6, nr. 407, J.I. Deby aan S.E. Stein, 4 september 1816.
- 4 Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 40-46; Judo en Van de Perre, 'Inleiding', waarin op pagina 8 het eerste van de Acht Artikelen uit 1814 wordt geciteerd, waarbij de geallieerde grootmachten besloten tot de oprichting van het Verenigd Koninkrijk: 'Cette réunion devra être intime et complète de façon que les deux pays ne forment qu'un seul et même état.' In het tweede artikel werd overigens de godsdienstvrijheid gegarandeerd, een basisvoorwaarde voor de verdere vestiging van joden in de zuidelijke Nederlanden. Zie ten slotte: Van Sas, 'Het Grote Nederland van Willem I'.

- 5 Een goede introductie tot de geschiedenis van de joden in de Republiek wordt geboden in een drietal hoofdstukken van resp. Jonathan I. Israel, Yosef Kaplan en Irene E. Zwiep in: Blom, Wertheim, Berg en Wallet (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. De kwalificatie 'oenzere medienes' wordt gebruikt in de Jiddische kroniek van Bendit ben Eizek Wing, meer daarover in: Wallet, 'Ideologie, politiek en geschiedenis'. Zie tevens: Wallet en Zwiep, 'Locals. Jews in the Early Modern Dutch Republic'.
- 6 Schreiber, *l'Immigration juive en Belgique*, 39-67; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 18-36; 39-47.
- 7 Albert, *The Modernization of French Jewry*.
- 8 Deze paragraaf is gebaseerd op: Wallet, *Nieuwe Nederlanders*.
- 9 De Leeuw, 'De totstandkoming van de Commissie tot de zaken der Israëlieten'.
- 10 'Dispositie van 30 April 1821, No. XLV. Dispositie waarbij de rang en orde der Israëlitische hiërarchie wordt geregeld' in: *Verordeningen*.
- 11 Cf. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*, 46-51.
- 12 'Besluit in dato 13 Augustus 1816, No. XI. Besluit, waarbij de organisatie van het Israëlitisch kerkbestuur in de zuidelijke provincien, in overeenstemming wordt gebracht, met die, voor de noordelijke provincien vastgesteld' in: *Verordeningen*.
- 13 Ibidem. Zie voor de formele erkenning van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Antwerpen het inzichtgevend artikel: Overbeeke, 'De variabele betekenis van het concept 'erkenning'".
- 14 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 121-125.
- 15 Geciteerd bij: Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 338.
- 16 Schreiber, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique*, 121, waarin het jaar 1810 als aanvangsdatum wordt vermeld; maar zie: Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 329, 375.
- 17 [Hartog Somerhausen], 'Briefe aus Belgien. II'.
- 18 NA, inv. nr. 5, nr. 281, kerkbestuur Brussel (Salomon Furth) aan Hcie, 25 juni 1816.
- 19 NA, inv. nr. 5, nr. 276, Pinhas Godchaux aan Hcie, 11 juni 1816; zie over Samuel Marx en het consistorie: Jacobs, *Existenz und Untergang*, 19-23.
- 20 NA, inv. nr. 8, nr. 305, Carel Asser aan Samuël Elias Stein, 22 mei 1817.
- 21 Zie over Deby: Schreiber, *Dictionnaire*, 87; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 130.
- 22 Zie over Alexander (ook wel: Alexandre) van Lier: Verwaijen, Van Lier en Coesel, *De Van Liers uit Leer*, 68-70.
- 23 NA, inv. nr. 6, nr. 489, besluit Commissaris-Generaal Repelaer van Driel aan Hcie, 24 oktober 1816.
- 24 NA, inv. nr. 6, nr. 571, Julien Isidor Deby aan Samuël Elias Stein, z.d.; de installatievergadering vond plaats op 2 december 1816.
- 25 NA, inv. nr. 8, nr. 305, Julien Isidor Deby aan Samuël Elias Stein, 30 april 1817.
- 26 Ibid.
- 27 Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 388-390.
- 28 NA, inv. nr. 9, nr. 441, Besluit Commissaris-Generaal Repelaer van Driel aan Hcie, 23 juni 1817; NA, inv. nr. 9, nr. 444, Hcie aan Philippe Silverberg en Julien Isidor Deby, begeleidende brief bij bovenstaand nr; NA, inv. nr. 9, brief nr. 571, Hcie gecommiteerden aan Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge (NIHS) Brussel, 19 aug. 1817; NA, inv. nr. 9, nr. 678, pakket met: brief Hartog Somerhausen, secretaris NIHS Brussel, aan Samuël Elias Stein, 19 september 1817; Procesverbaal installatievergadering 16 sept. 1817; tekst van de Franstalige toespraak aldaar van Julien Isidor Deby; Procesverbaal Grote Kerkenraad 17 sept. 1817; notulen van idem.
- 29 NA, inv. nr. 9, nr. 678, notulen Grote Kerkenraad Brussel, 17 sept. 1817.
- 30 Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 51-54.

- 31 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 51-55, 254-255.
- 32 Ibid., passim.
- 33 NA, inv. nr. 18, nr. 799, Jacob Abas aan Hcie, 10 december 1819.
- 34 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 152.
- 35 NA, inv. nr. 21, nr. 516, Nederlands-Israëlitische Gemeente Gent aan Hcie, 16 augustus 1820. Zie over het dossier van de regulering van de besnijdenis: Post, 'The Dutch Jewish circumcision debates of the nineteenth century'.
- 36 Cijfers gebaseerd op: Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 41-42; Schreiber, *l'Immigration*, 71.
- 37 Schmidt, Geschiedenis van de joden in Antwerpen, 90-92.
- 38 Zie over deze cruciale functie verder: Wallet, "'Vorming, beschaving en heil.'" en: Wallet, 'Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mensch'.
- 39 NA, inv. nr.8, nr. 318, Justus Bronkhorst aan Samuël Elias Stein, z.d. [ingekomen 11 mei 1817].
- 40 Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 86, 121.
- 41 Deze cijfers zijn gebaseerd op: Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 110-119.
- 42 Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 394. Abas was overigens, zowel voor als na de Belgische onafhankelijkheid, verwickeld in een groot aantal conflictueuze zaken met de bestuurders van de joodse gemeenschap; Schreiber, *Dictionnaire* 23; Schreiber, *Politique et religion*, 44-45. Het Haagse archief van de Hoofdcommissie ligt vol met brieven van en over Abas.
- 43 Ibid., 433-434.
- 44 Zie hierover: Wallet, 'Belgian Independence, Orangism, and Jewish Identity'.
- 45 Uitgebreid over de status van het Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden en de strijd daartegen in: Wallet, 'Een taal die niet mocht bestaan'.
- 46 Luyckx, *Politieke geschiedenis*, 44; Pauwels, 'De scheiding der geesten'.
- 47 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 97-100.
- 48 Schreiber, *Dictionnaire*, 319-320; over de genootschappen: Buijs, 'Tot nut en eer van 't jodendom'.
- 49 Dit is de in de negentiende eeuw opkomende wetenschappelijke studie van het jodendom, waar niettemin een sterk emancipatoire agenda aan ten grondslag ligt. Het doel was de respectabiliteit van de eeuwenoude joodse traditie aan te tonen en zo het jodendom een plaats te geven naast de Griekse en Romeinse Oudheid en het christendom. Meyer, 'Two persistent tensions'.
- 50 [Hartog Somerhausen], 'Briefe aus Belgien. III', 550-551; Bok, 'L'école primaire israélite à Bruxelles'.
- 51 Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 190-194.
- 52 Respectievelijk in: NA, inv. nr. 6, nr. 571, rede Julien Isidor Deby op 2 december 1816; NA, inv. nr. 9, nr. 678 rede Julien Isidor Deby op 16 september 1817.
- 53 Geciteerd bij: Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 346, 348.
- 54 Wallet, 'Belgian Independence, Orangism, and Jewish Identity'.
- 55 Zie hierover uitgebreid in: Wallet, 'Brabantse joden tussen Oranje en 'le peuple belge'.
- 56 [Hartog Somerhausen], 'Briefe aus Brüssel. V', 270.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Albert, Phyllis Cohen, *The Modernization of French Jewry. Consistory and Community in the Nineteenth Century*. Hanover N.H., 1977.
- Bijleveld, Nikolaj, *Voor God, Volk en Vaderland, de plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft, 2007.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg en Bart Wallet (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam, 2017).
- Bok, Willy, 'L'école primaire israélite à Bruxelles 1817 à 1879' in: *La Grande Synagogue de Bruxelles, contributions à l'histoire des Juifs de Bruxelles 1878-1978* (Brussel, 1978), 125-140.
- Buijs, Peter, 'Tot nut en eer van 't jodendom, joodse genootschappen in Nederland 1738-1846,' in: Hetty Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Zwolle, 1996), 15-24.
- Jacobs, Jacques, *Existenz und Untergang der alten Judengemeinde der Stadt Trier*. Trier, 1984.
- Judo, Frank, en Stijn Van de Perre, 'Inleiding,' in: Ibid. (red.), *De prijs van de Scheiding, het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)* (Kapellen, 2007), 7-17.
- Kasper-Holtkotte, Cilli, *Im Westen Neues, Migration und ihre Folgen: Deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18./19. Jahrhundert*. Leiden/Boston, 2003.
- Leeuw, Karl de, 'De totstandkoming van de Commissie tot de zaken der Israëlieten (1813-1817),' *Studia Rosenthaliana*, 21 (1987) 1, 93-104; 22 (1988) 1, 23-43.
- Lemmens, J.M., *Joods leven in Maastricht, geschiedenis van de joodse gemeente sedert 1250, opgetekend bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de synagoge in Maastricht (1840-1990)*. Maastricht, 1990.
- Luyckx, Th., *Politieke geschiedenis van België. 1, van 1789 tot 1944*. Amsterdam/Brussel, 1977.
- Meyer, Michael A., 'Two persistent tensions within Wissenschaft des Judentums,' *Modern Judaism*, 24 (2004) 2, 105-119.
- Overbeeke, Adriaan, 'De variabele betekenis van het concept 'erkenning'. De status van een Antwerpse joodse gemeenschap als casus,' *Recht, religie en samenleving*, (2018), 89-115.
- Pauwels, Jan, 'De scheiding der geesten? De Nederlandse taal- en letterkunde en de Belgische Omwenteling,' in: Frank Judo en Stijn Van de Perre (red.), *De prijs van de Scheiding, het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)* (Kapellen, 2007), 67-84.
- Post, Paulien, 'The Dutch Jewish Circumcision Debates of the Nineteenth Century. The Medicalization of a Religious Rite,' *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*, 28 (2019) 1, 3-22.
- Sas, N.C.F. van, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden,' in: Ibid., *De metamorfose van Nederland, van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2004), 401-411.
- Schmidt, Ephraim, *Geschiedenis van de joden in Antwerpen in woord en beeld*. Antwerpen/Rotterdam, 1994.
- Schreiber, Jean-Philippe, *Politique et religion, le Consistoire Central Israélite de Belgique au XIXe siècle*. Brussel, 1995.
- Schreiber, Jean-Philippe, *L'Immigration juive en Belgique du Moyen Age à la première guerre mondiale*. Brussel, 1996.
- Schreiber, Jean-Philippe, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique, figures du judaïsme belge XIXe-XXe siècles*. Brussel, 2002.
- [Somerhausen, Hartog], 'Briefe aus Belgien. II,' *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1 (1852), 541-552.

- [Somerhausen, Hartog], 'Briefe aus Belgien. III.' *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1 (1852) 14, 541-552.
- [Somerhausen, Hartog], 'Briefe aus Brüssel. V.' *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 2 (1853) 7, 270-278.
- Verordeningen voor het Israëlitisch kerkgenootschap, binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Eerste deel 1814-1821. 's-Gravenhage, 1822.
- Verwajen, Tom, Hans van Lier en Thecla Coesel, *De Van Liers uit Leer. Een familiegeschiedenis vanaf het midden van de 17de eeuw*. 's-Hertogenbosch, 2017.
- Wallet, Bart, 'Ideologie, politiek en geschiedenis. Bendit ben Eizek Wing en zijn Amsterdamse kroniek *Lezikorn* (1795-1812).' *De Negentiende Eeuw*, 29 (2005) 3, 185-204.
- Wallet, Bart, *Nieuwe Nederlanders, de integratie van de joden in Nederland 1814-1851*. Amsterdam, 2007.
- Wallet, Bart, 'Een taal die niet mocht bestaan. West-Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden (1796-1839).' *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine/ Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 8 (2008), 175-192.
- Wallet, Bart, 'Brabantse joden tussen Oranje en 'le peuple belge'. Migratie en de joodse gemeenschappen in Brabant, 1815-1839.' *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 26 (2009), 170-189.
- Wallet, Bart, 'Belgian Independence, Orangism, and Jewish Identity – the Jewish Communities in Belgium during the Belgian Revolution (1830-1839),' in: Judith Frishman e.a. (red.), *Borders and Boundaries in and around Dutch Jewry* (Amsterdam, 2011), 167-181.
- Wallet, Bart, "'Vorming, beschaving en heil", joodse godsdienstonderwijzers en de religiegeschiedenis van joods Nederland, 1815-1980.' *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 36 (2013) 78, 66-91.
- Wallet, Bart, 'Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mens: De Israëlitische godsdienstonderwijzer in de lange negentiende eeuw,' in: John Exalto en Gert van Klinken (red.), *De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep (1800-1920)* (Zoetermeer, 2015), 147-164.
- Wallet, Bart T., en Irene E. Zwiep, 'Locals. Jews in the Early Modern Dutch Republic,' in: Jonathan Karp en Adam Sutcliffe (red.), *The Cambridge History of Judaism. Volume 7: The Early Modern World, 1500-1815* (Cambridge, 2018), 894-922.

Over de auteur

Dr. Bart Wallet (1977) is universitair docent politieke en religieuze Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Joodse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is eveneens directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

